

Träden

Eftersom människan alltid har levt med träden omkring sig är det inte konstigt att dessa har spelat en stor roll i mytologi, religion och folktro inte bara hos oss, utan i stora delar av världen.

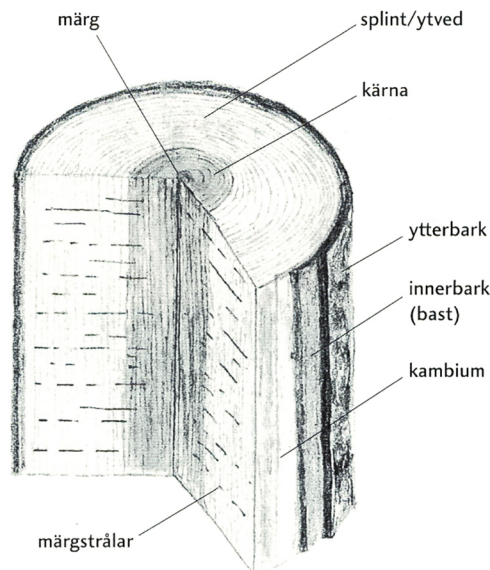
Träden har använts till mycket mer än till hustimmer, material till redskap och verktyg, båtar, vagnar, husgeråd och möbler, som vi kanske mest förknippar dem med. Och det var långt ifrån bara själva virket som användes. Ytterbark hade man till lädergarvning, innerbarken ingick i djurfoder och även i människans livsmedel. Av lindens bast bereddes rep. Bladen var ett viktigt foder till kreaturen men användes, liksom saven och kådan, också i många huskurer. Vidjor nyttjades till snöskor åt hästarna och mycket annat som vi nu har rep eller kätting till. Av träden fick man också pottaska till rengöringsmedel och annat samt tjära och inte minst kol, som var en nödvändighet för järnframställningen – det var enorma kolmängder som gick åt i omätliga masugnar. Tjären användes både medicinskt och till ytbehandling, och stora mängder exporterades.

Trädets uppbyggnad

Genom rötterna tar trädet upp vatten och närsalter, som transporteras upp till kronan i stammens ytved. En sommardag kan en stor björk dra upp ca 600 liter vatten. I kronan avdunstar den största delen av detta, men vatten och koldioxid omvandlas också, med solen som energikälla, till socker och stärkelse (fotosyntes). Den bildade *saven* går från kronan nedåt i trädet genom *innerbarken*. Ett annat ord för innerbark är *bast*.

Märgstrålarna transporterar näring från basten in till veden. Alla träd har märgstrålar, men hos vissa, t.ex. asp, är de mer eller mindre osynliga, medan de hos andra, t.ex. eken, är mycket tydliga. En del av stärkelseämnena går också tillbaka till rötterna.

I trädets centrum finns mörgen, som i toppen avslutas med en knopp från vilken trädets längdtillväxt sker. Tjocklekstillväxten sker i *kambiet*, alldeles innanför basten. Det är ett tunt lager av levande celler som delar sig och bildar vedceller inåt stammen och bastceller utåt.



Trädets delar.

Ytterbarken består till stor del av döda celler och har till uppgift att bevara fuktigheten i trädet och skydda det från exempelvis insekter, djur, kyla och skogsbrand.

På *årsringarna*, varje par av mörka och ljusa band som man kan se i snittytan på ett fällt träd, syns den vedbildning som uppstår varje år. Man kan till viss del avgöra virkets kvalitet med hjälp av årsringarna. Om trädet har breda årsringar har det vuxit fort, man kan säga att det är *snabb-* eller *frodvuxet*, *grov-* eller *klakväxt*. Har tillväxten varit långsam är det *tätvuxet*, *tät-ringat*, *finvuxet* eller *nödväxt*. Om trädet har växt snabbt eller långsamt beror t.ex. på om det har stått soligt eller skuggigt och om marken varit bördig eller mager.

Varje årsring består av både *vårved* och *sommarved*. *Vårveden* tillkommer under den första delen av växtsäsongen, *sommarveden* under den senare. De är olika sammansatta. Hos barrträden är *vårvedens* kärll eller celler mer ihåliga och har lägre densitet än *sommarvedens*. En bred årsring består hos barrträden till största delen av *vårved*. Därför har en gran eller furu med täta årsringar ett starkare virke. Men för tallen finns en gräns, om "hungerved" bildas och årsringarna är alltför täta minskas densiteten och styrkan kraftigt.

Med *bandporiga* lövträd som alm, ek och ask är det tvärtom: *vårveden* har stora celler, *sommarveden* mindre. Bredden på *vårveden* är ungefär densamma år från år.

Eftersom den största delen av årsringen tillkommer genom en ökning av den kompakta sommarveden, ger en bred årsring – i motsats till barrträden – ett hårdare virke. Det är alltså mycket lättare att bearbeta ask-, alm- eller ekvirke med 1 mm årsringar än om de är 6 mm breda. Även om jag inte har märkt det så lär det finnas en gräns även för bandporiga träd som säger att ett virke med extremt bred årsring ger svagare virke.

Hos de *ströporiga* lövträden är porerna spridda över hela årsringen och det spelar därför mindre roll hur fort trädet har växt.

Kärnved och splint

När trädet blir äldre bildas två slags ved i stammen. De inre delarna, *kärnan*, stängs av från de aktiva funktionerna som att transportera vätska och har nu som uppgift att bära upp och stödja kronan. Hos vissa trädslag impregneras kärnveden som ett försvar mot svamp och insektsangrepp och gör virket motståndskraftigt även mot väder och vind. Furan har hartser och eken garvämnen.

Ytveden eller *splinten* lagrar och transporterar näring men stödjer också stammen. Gränsen mellan kärnved och ytved rör sig utåt när trädet växer. Den äldre ytveden blir alltså kärnved.

På vissa träslag, t.ex. ek, är det lätt att se skillnad på den mörka kärnan och den ljusa splinten, men det gäller inte alla träslag, ibland är kärnan omöjlig att urskilja.

Något om masur, vrilar ...

Masurvirke är en ved med starkt vridna fibrer, ibland med inslag av bark. Det är starkt, spricker inte så lätt och är vackert att se på men inte så enkelt att bearbeta med täljkniven. Masurvirke kan passa till t.ex. kosor, klubbhuvuden, smycken och kniv- och verktygsskaft. Masur kan bildas på de flesta trädslag, både barr- och lövträd, även om den är vanligare på vissa arter, som t.ex. vårtbjörken. En hel stam kan ha masurved, men den kan också bara vara lokaliserad till rotregionerna.

Vrilen är en utväxt som kan bildas på de flesta trädslag men är kanske vanligare på björk, även om det också där är ganska sällan. Fibrerna i vrilen följer den runda formen som gör den till ett bra material till skålar och kosor eftersom de då inte får något ändträ.

...och reaktionsved

Växer ett träd på en sluttning eller t.ex. en strand och blir utsatt för en ensidig vindriktning börjar trädet att utjämna snedbelastningen genom att producera förstärkta celler. På barrträden utökas vedmassan på den sida som vetter nedåt i sluttningen eller mot vinden. Detta kallas för *tryck-* eller *tjurved*. Veden är mörkare, hårdare, hartsrikare och rör sig mer än normal ved. Spänningar uppstår i övergången till normalveden, vilket kan orsaka sprickbildning och skevhet

under torkningen. Lövträden skapar sin "förstärkning" på motsatt sida genom s.k. *dragved*. Veden har längre fibrer, mer cellulosa och är ljusare. *Reaktionsved* är samlingsnamnet för denna företeelse hos både barr- och lövträd.

Trädslagen som virke

Trädslagen har olika egenskaper. De klyver sig villigt eller motvilligt, är mjuka eller hårda, spröda eller sega, drabbas lätt av eller är motståndskraftiga mot röta och passar helt enkelt bättre eller sämre till ett visst ändamål. Men även träd av samma art kan skilja sig mycket åt beroende på bl.a. genetiska faktorer eller på var och hur trädet har växt. Som tidigare nämnts har en ask, ek eller alm som vuxit utan skugga på bördig mark starkare ved än om de hade vuxit under sämre förhållanden. För gran och tall är förhållandet det motsatta – de blir starkare om de har växt på skuggig eller mager mark.

Människan har alltid bearbetat virket från träden till verktyg och redskap och kom fram till vilket träslag som passade bäst till ett visst ändamål. Givetvis varierar förutsättningarna beroende på var man bor och vilka träd som finns där, och hur de växer. Men tiderna och även landskapet förändras, så ibland skadar det inte att bryta traditionerna och våga prova något nytt träslag. Råfspinna är ett exempel på hur gamla seder lever vidare. Trots att det kanske finns flera alternativ är många fortfarande mycket bestämda på att det är just det eller det träslaget som ska användas.

Om du behöver en flora för att lära dig känna igen de olika träden, ta inte första bästa och låt inte klatschiga bilder bedra dig. Så länge träden är lövklädda är det ganska enkelt att bestämma art, men en bra flora ska även kunna lotsa dig på vintern när de är avklädda och nakna. Och man lär sig efter hand, kan du genom löven komma fram till vilket träd du har framför dig kan du passa på att kolla in hur barken ser ut på unga och äldre träd.

Våra träd utnyttjas inte alls så mycket som de skulle kunna göra. Andra länders skogsfolk skulle nog vara ganska frågande inför t.ex. utnyttjade hasselbestånd, och våra sågar är mest inriktade på snabbvuxna barrträd, vilket gör att mycket prima lövvirke bara går till flis. Småskalig slöjdtillverkning är ett sätt att bättre ta tillvara skogens möjligheter. Men det behövs förstås också kunder som köper produkterna. Och man ska även veta att många länder har skattesystem som gör det billigare för kunden och lättare för hantverkaren att få sin verksamhet att gå runt.

Här ska det mest handla om hur virket är som slöjdråvara och en del om hur trädens olika delar användes på andra sätt och i huskurer. En del av de senare bör nog tas med en nypa salt och på egen risk. Jag vill därför avsäga mig ansvaret för eventuella bieffekter.

AL

Klibbal – *Alnus glutinosa*

Gråal – *Alnus incana*

ströporig

Klibbalen finns upp till Värmland, Dalarne och längs med Norrlandskusten. Den växer på fuktig mark, ofta vid sjöstränder och längs bäckar och åar, och kan bilda små skogar i kärr. Arten är snabbvuxen och blir ibland 20–30 meter hög. Den har också kallats för *svart-*, *fet-* eller *masural*.

Alen är lätt att känna igen på sina kottar, och om du ser avkapade stammar som är varmt rödbruna i ändytorna är det al du har framför dig. Det är den vitgula veden som ändrar färg strax efter att trädet har fallits, men den bleknar igen när den torkar.

Alen hör till de lättare träslagen. Virket är mjukt och ganska lättklivet. Men det är inte alltid enkelt att styra klyvningarna. Klyvsprickan kan ofta ge sig av lite hur som helst.

Alvirke har inte särskilt god hållbarhet utomhus men bra om virket ständigt är blött. Därför var vattenrännor, dammluckor, spannar, skopor och underjordiska pålar och rännor ofta av al. En hel del hus i Venedig och Ravenna lär vila på alpålar, och Wasaskeppets läns pump var av al.

Att alen är lättarbetad och inte ger ifrån sig någon smak gör den till ett bra virke till bl.a. mjölktråg och smörbyttor. Virket har också använts till blyertspenor, lister, packlårar och leksaker. Al är också ett av de lättaste trädslagen att torka utan att det spricker.

Stegestolar tillverkade på 1700-talet var ofta tillverkade av al, och svarvaren trivs med träslaget. Räfsskaft, bärok och lieorvar är annat som man kan välja al till. Den mjuka veden gör skaften sköna att hålla i samtidigt som virket är lätt. Dessutom håller det formen bra när fuktigheten förändras, vilket är en anledning till att man gjorde träskorna av al.

Blir man trött om fötterna kan man badda dem med allövsavkok. Lider man av fotsvett ska det hjälpa att lägga blad eller bark i skorna och sedan gå barfota i det under en dag.

I alens rotklump kan det bildas masur – alrot – som kan användas till t.ex. flammiga bordsskivor, vackra och starka knivskaft eller sågas till faner. Av knottriga och lagom grova stamdelar kunde man göra knölpåkar.

Ritsningar framträder fint om man gnider in dem med fimmel, torkad al-bark utblandad i olja.

Hårda träslag ytbehandlade med albarksdekot lär få ebenholtssvärta. På vissa platser ska man också ha gjort en smörja genom att blanda den svarta myllan som bildas i alekärr av multnande blad med al- och ekbark.

Alens löv jagar råttorna ur uthusen, och när lopporna var en plåga kunde de klibbiga bladen läggas på golven och tjänstgöra som loppfångare.

Alpinnar hindrar drycker från att surna och smör att härska. Fuktiga alspån används till att röka fisk och kött. Röken påstås tillföra specierna nyttiga fenoliska antioxidanter. Av alved kan du också göra ett bra grillkol med låg tjär- och färgämnehalt.

Som många andra träd har även alen tjänstgjort som vädersiare. Dominerade hanhängena vid vårbloomingen blev det en växtrik sommar. Var det fler honhängen kunde man befara missväxt.

Alen är också en kvävegödslare och markförbättrare. Rotknölna innehåller kvävefixerande bakterier som överför atmosfärens kväve till bundna kväveföreningar. Alen faller löven gröna med kvävet i behåll, vilket ger näring till växter i närheten.

Gråalen hittar man sällan söder om Vänerne och Vättern. Namnet kommer antingen av bladens grågröna undersida eller av den grå barken. Gråalen är mindre än klibbalen och får ofta en busklik form med vridna, böjda stammar och mycket kvistar som gör den svårarbetad. Lyckas man få ut tillräckligt stora stycken kan den användas och har då i stort sett samma användningsområden som klibbalen, men den har ett lite mjukare och mindre beständigt virke.

ALM

Skogsalm – *Ulmus glabra*

bandporig

Almen är Embla, den första kvinnan i den nordiska mytologin. I Sverige har vi tre arter: *skogsalm* är den vanligaste, medan *lundalm* och *vresalm* bara finns på Öland och Gotland. Skogsalm växer i Svea- och Götaland men förekommer också sällsynt ända upp till Lappland. I norr får den där-

emot ofta defekter som märke- eller ringsprickor. Virket har en gulvit splint och en blek- till mörkbrun kärna, det är grovfibrigt, hårt och segt.

Tillsammans med ek och ask tillhör almen de bandporiga träden, vilket innebär att ett träd som vuxit fort ger ett starkare virke än det som vuxit långsamt.

Stora träd kan vara mycket svårklivna p.g.a. sina vridna fibrer, men yngre stammar kan ofta klyvas lätt. Den brittiska almen lär ha mer vridna fibrer än vår alm. Fördelen med de vridna fibrerna är att almvirket inte spricker så lätt, och det användes därför till t.ex. Windsorstolarnas massiva sitsar, som måste hålla för påfrestningarna trots alla hål till rygg och ben. Virket sågades då ur stammen.

Britterna lär också ha haft en hel del almirke i sina örlogsskepp eftersom det var praktiskt att virket inte splittrade sig lika mycket av kanonkulor som ekvirket.

Annat som förr kunde tillverkas av alm var kvarnhjul, manglar, pressar, axlar, stegar, gevärskolvar, likkistor till de bättre ställda, klubbor, pilbågar, trösklar, redskapsskaft, såghandtag och skidor. I norsk folketro satt fan själv på almskidorna, och det sades att den som körde ihjäl sig på almskidor inte fick begravas i kristen jord eftersom det räknades som självmord.

Almens splint är inte särskilt motståndskraftig mot röta eller insekter, vilket däremot kärnvirket är. Liksom almirke är almirke hållbart när det hålls ständigt fuktigt och har därför använts till vattenrör och pålverk under broar och kajer. När ett vattenledningssystem av alm från 1600-talet grävdes ut för inte så länge sedan var det nästan oskadat. Det fuktåliga virket användes även till sjöss i block, taljor, kölar och paddlar till hjulångare.

På svarvade skålar och fat kan man polera upp ådringen till en fin, varm, brun yta. En bit almstock är en bra kubbe att hugga emot eller ställa städet på.

Almens bast är fibrig. Rep av almbast nämns i gamla walesiska källor. I Nordamerika har man flätat stolsitsar av av almbastremсор, något som troligtvis härstammar från indianerna.

Vill du varken göra rep eller fläta sitsar kan du dryga ut mjölet med alm, som är stärkelserik och innehåller gluten och äggviteämnen. I nödtider ansågs den ge det bästa och mest lättbakade barkbrödet. Man kunde också göra en dekot att användas mot utslag, revorm och vattusot. De omogna frukterna ska kunna ätas som sallad. Gårdens kreatur lär också gilla löven.

Salpetersjudare gillade askan för att den renade luten från fett bättre än ekaska.

Man kan även använda alm till att fånga mygg. Tar man in några almgrenar på kvällen ska genast alla mygg bege sig dit.

ASK

Fraxinus excelsior

bandporig

För mig som klyver och täljer mycket är det inte förvånande att det var asken som fick spela rollen som världsträdet Yggdrasil i den nordiska skapelsemytologin. Virket är starkt och hårt men ändå segt och lätt att klyva och böja. Asken tillhör de träslag som inte spricker så lätt under torkningen.

Det är ask som jag helst använder till stolar, räfskivvuden och vedbärare och annat där styrka och seghet är det vitala. Ska jag däremot dekorskära eller tälja något där styrkan inte är det viktigaste, väljer jag hellre ett mjukare träslag.

Ett urval av sådant som asken kan vara bra val till är åror, gevärskolvar, spant i båtar, pilbågar, spjut, skidor, idrottsredskap, stegar, svep i svepaskar, tunnband, räfskivor och räfskivor. Ask är också bra till yxskaft och andra verktygs- och redskapsskaft och handtag. Förr användes den också till hjulaxlar, plogar och harvar. I dag har man ask även i parkettgolv.

Till det mesta jag gör tycker jag att 3 mm breda årsringar är optimalt. Då är virket starkt men ändå ganska lättarbetat som färskt. Eftersom asken är bandporig är bredare årsringar att föredra till sådant som kräver extra styrka, men det kan vara onödigt svårjobb. Är de i stället bara någon millimeter blir virket svagare och mer lättarbetat men ändå dugligt till mycket.

Snabbvuxen ytved ger det bästa virket, äldre ved blir skörare. Det yngre virket är nästan vitt men blir som äldre brunligt och övergår i kärnveden till brunt.

Askens nordgräns följer i stort sett Dalälven. Trädet vill helst ha ett rörligt grundvatten och djup och näringsrik jord.

Förr var askens näringsrika löv ett viktigt vinterfoder åt djuren, särskilt i områden med sparsam höslåtter. Därför planterade man ofta ask i närheten av gården och beskar – hamlade eller klappade – träden hårt 3–4 meter över marken. Detta upprepas med ett par års mellanrum. Hästar och får lär gilla löven och kvistarna lika mycket som havre.

Det sades att den som lider av mask eller frossa blir bättre om han eller hon sätter i sig bark från unga grenar.

Man brukar säga att asken kommer sist och går först. Det är den sena löv-

sprickningen och den tidiga lövfällningen man syftar på.

ASP

Populus tremula

ströporig

Aspen är ett underskattat träd och inte alls som många fått för sig bara lämplig till tändstickor. Ur *Den praktiska snickarboken* från 1922 läser jag: "Asp användes av ornamentsbildhuggare och är för sin seghet, passande till dymlingar. Utom till ordinära arbeten användes den även till polerade. De vita, genom torkning ganska varaktiga aspbräderna äro förträffliga till bottnar i lådor etc. Roten är stundom utmärkt vackert murerad, och man kan därav erhålla de vackraste snickeriarbeten."

Aspen finns i hela Sverige, utom i nordligaste Lappland. Stammarna är oftast raka. Den är ljuskrävande men är annars ett snabbväxande, anspråkslöst träd. Asp är också ett trädens "ogräs" som sprider sig snabbt med rotskott. Fäller man en asp så har man snart ett snår nya aspar.

Virket är vitt, mjukt och lätt, och varken kärna eller mägstrålar är synliga. Det är mycket lättklivet och lättarbetat, och relativt varaktigt både i luften och i blött tillstånd. För att få en slät och fin yta på det mjuka träet krävs vassa verktyg, som kan få skärpas oftare än vanligt eftersom virket gör verktygseggarna slöa relativt snabbt.

Aspvirket är lätt att spika i. Bjälkar i källare, proteser, takspån, rännor, laggkärl och detaljer i båtar är exempel på sådant där asp har använts. Åtminstone i Jämtland ska man ha gjort små båtar att bära mellan fisktjärnar. Eftersom virket är lätt och segt kunde man göra dem tunnare och därmed lättare än t.o.m. granbåtar.

Till möbeldelar som kräver styrka är aspvirket för svagt, men andra egenskaper gör att det ändå har många användningsområden. Virket är formstabil och kan passa till lådor och luckor eller andra möbeldelar där styrkan inte är så viktig. Traditionellt har det använts till bl.a. tråg, räfskaft, bärök, klövsadlar och skoläster. Mjölkråg av asp påstås ge mer gräddes än dem av björk, men de lär vara svårare att hålla rena eftersom mjölksyran lätt tränger in i det lösa träet.

Aspvirket har ingen kåda och leder både värme och kyla dåligt och passar därför bra i bastun.

Till svepaskar kan man också ha asp. Finnarna brukade klyva ut svepen ur stammar som var murkna i mitten. Trädet

användes också till gärdesgårdar, men för att tåla väta måste aspverket vara torkat. Till gärdesgårdarna klöv man färskasp-slanor och lät dem ligga ett år tills barken lätt föll av. Genom torkningen blev virket hårdare och tåligare.

Av tunna och smala spånor ska det också gå att fläta fina kvinnohattar. Linné skriver: "Barken används till facklor, äts av bävern och fördriver syrsor." Harar tycker om barken, som är rik på mineraler. Med asp-bark kan man färga garn svart. Vill man i stället ha en gul färg använder man löven.

BJÖRK

Glasbjörk – *Betula pubescens*

Vårtbjörk – *Betula pendula*

ströporig

Glasbjörken, som också kallas söt- eller sötlövsbjörk, föredrar fuktiga platser som myrmark eller sjöstränder. Den har en styvare, mer uppåtsträvande grenbyggnad än vårtbjörken och barken är slät även på gamla träd.

Vårtbjörken är oftast starkare och hårdare än glasbjörken men också vresigare. Den vill ha torrare mark, gärna hagmark. Det är därifrån den har fått ett av sina namn, *hagbjörk*. En annan benämning – *hängbjörk* – har den för sina mer eller mindre hängande grenar. Den kallas även *sur-* eller *masurbjörk*. Hos en del individer löper vedens fibrer oregelbundet och ger en speciellt mönstrad textur – masurvirke. Vårtbjörken kan ibland också ha utväxter på stammarna, s.k. vrilar, som består av flammig, vågig masurved med inväxningar av bark.

Bägge björkarterna är vanliga i stort sett hela landet och det kan ibland vara svårt att skilja dem åt eftersom de korsar sig. Med *fjällbjörk* och *dvärgbjörk* har vi fyra björkarter, även om den sistnämnda är en buske.

Linné skriver om björk: "Trädets virke är hårt, segt, vitt, använd till hjul, axlar, slädar och allehanda lantbruksredskap. Av masur förfärdigas vackra kärl. Kol av björk används med stor fördel i härdar och masugnar."

Björkens virke är, när det inte är för vresigt eller kvistigt, bra att tälja i och passar bra till t.ex. skedar, slevar, skålar, brödkavlar, skopor, mjölktråg och mycket mer. Svepaskar, räfskamar, kilar, klubbor, hyvelstockar, verktyg och redskapsskaft är andra saker som man kunde göra av björk-virke, som också är bra till svarvning.

Veden är som sagt lätt att bearbeta med skärande eggbar bara du undviker

kvistigt eller vresigt virke. Björk låter sig ofta villigt klyvas, men inte lika lätt som t.ex. ask, och klyvsprickan är inte alltid så lätt att styra. Men ibland kan den vara mycket svårkliven, speciellt i vårtbjörkens rotände, där masurliknande flamved kan bildas.

Björkens stora nackdel är dess obefintliga motståndskraft mot röta, så ska du tillverka något som ska stå utomhus bör du slösa med tjära eller färg. Nävern är tät som en plastpåse och gör att fukten inte kan lämna en fälld stock, som ruttar fort om du inte åtminstone fläckbarkar den.

Björken var förr en mycket viktig råvara där alla trädets delar kom till användning: rötterna till sömmar och korgar, nävern till bl.a. ryssolja, kontar och askar och innerbarken till nödröd eller krydda. Av björkvidjor gjordes trygor (snöskor) åt hästarna och sådant som vi i dag har rep och kättingar till. Björkriset användes till barnuppföstran, vispar, kvastar och dörrmattor.

De späda bladen innehåller, när de är stora "som musöron", mycket C-vitamin, och du kan äta dem på smörgås eller i sallad eller göra te av dem. De ansågs bra mot skörbjugg, inälvsmask, gikt och stenplågor. Man lär också ha lindrat reumatisk värk genom att binda blad runt den onda leden. Bladen är också foder åt kreaturen och ger gul färg vid växtfärgning.

Hade kvinnorna sår efter för mycket ammande eller spinnande kunde de bränna en olja av torkade kvistar att smörja in sig med.

Björkved sprätter inte och har ett stort värmeinnehåll, och kol av björk är utmärkt. Askan användes till kruttillverkning, men framför allt ger den en förträfflig lut att tvätta golv och kläder med.

Av saven gjordes vin, dricka eller sirap. Saven ansågs vara stärkande och hälsobringande, och vissa trodde att den skulle ge en fin och mjuk hy om man smorde in sig med den.

Nyman beskriver i *Svenska växternas naturhistoria* (1867–1868) hur man tar saven: "Borrar man tidigt om våren i stammen på äldre björkar, utrinne en ymnig, söt och läskande 'laka', vilken man kan uppsamla, bäst medelst ett rör som insluter hålet. Stora träd kunna lämna 6–8 kannor laka i dygnet: ju högre upp man tappar den, desto sockerhaltigare är den... Efter tappningen bör hålen igenpluggas, man märker då icke någon skada på trädet men det påstås att det går miste om årets tillväxt. Somliga dricka denna laka, nyss runnen ut trädet, såsom ett medel mot skörbjugg, mask och grus-

plågor. Men vanligare bereder man därav ett champagne-liknande vin, den kokas då, skummas och lemnas att jäsa sedan man tillsatt socker och något kryddor."

BOK

Fagus silvatica

ströporig

Boken växer bara i Sveriges södra delar, upp till Bohuslän och Småland, men förekommer upp till Mälardalen. De största bokskogarna hittar man på Skånes åsar.

Bokvirket är ett av våra tyngsta och hårdaste träslag. Som färskt är det vitgult, men senare blir det lite rödaktigt, och boken kallas därför även för *rödbok*. Linné skriver: "Veden är skör, lättkliven, tager i luften snart röta, men bibehåller sig länge under vatten: är tjänlig till skeppskölar, blåsbälgar, värjbaljor och bokpärmar... av de berusande ollonen blir svinen feta men fläsket löst."

För den som varken tänkt att tillverka skeppskölar, blåsbälgar, bokpärmar eller ens värjbaljor är det glädjande att träslaget har gott om andra användningsområden. Eftersom veden är tät och varken suger åt sig fett, luktar eller ger ifrån sig smak passar den i hushållet. Förr kunde man äta på bokplattor, i dag används trä från bok till glasspinnar. Att bokvirket inte ger smak och nästan aldrig ruttar så länge det är i vatten gjorde också att det passade som röstverk i grävda brunnar.

Genom att virket också är lättklivet ger det ett bra material till laggade kar, byttor, baljor, silltunnor och smördrittlar. Bokveden är även lätt att böja med ångbasning och har använts till bl.a. "böj-trästolar".

Inom jordbruket har boken haft liknande användningsområde som björk. Redskapsskaft, årder, ok, vagnar och hjul är exempel därifrån. Bok ger också ett utmärkt träkol, och veden har ett högt bränslevärde. Och så kan man göra pottaska.

Engelska "chairboders" använde ofta bok. Ur lättklivna bokstammar klöv de ut ben och tvärslämmen som täljdes i täljbänkar innan de svarvades på vippsvarvar.

Bok krymper en del vid torkning, så det finns risk för deformation eller yt- och ändsprickor.

Bokollon är godis för svinen. Pressade bokollon ger en olja som kan användas till bränsle i oljelampor eller för såpkokning.

I Rosenstams skogskötselbok från 1700-talet kan man läsa att löven lades i humlegårdarna, där de gödde jorden och höll den lucker och lös. Dessutom utrotar de både ogräs och blodigel.

Genom att tugga bladen kunde man lindra såriga läppar och tandkött. De kunde också läggas på och mjuka upp stela lemmar eller läggas på sår och förhindra inflammation.

Som många andra träd kunde även boken spå väder, i alla fall hur vintern skulle bli. Ur den gamla svenska bondepraktikan från 1662 kan man läsa:

"Vill du veta hurudan vintern vara må
Så skall du Allhelgona dag i skogen gå
Och därefter en bok uppleta
Varpå du det skall få veta
Där må du dig en spån avskära
Är han torr, varm vinter vill dig nära
Men är samma spån våt och fuktig
Då kommer en kall vinter duktig"

Boken ska inte förväxlas med vårt tyngsta, hårdaste och starkaste virke, *avenbok*, *Carpinus betulus*, även kallad *vitbok*. Den har ett ännu mindre utbredningsområde än boken. Linné igen:

"Veden är vit, utomordentligt seg och hårdare än t.o.m. hagtornet, starkt nog att uppbära mycket stora tyngder, användbar till block, kvarnhjul och laddstockar." Annat som *avenboken* kan användas till är verktygsskaft och klubbor.

Avenbok och *bok* har liknande blad men barken skiljer sig. Medan *avenbok* har en teckning som går i spiraler eller lodrät, har *boken* en slät eller en teckning som går tvärs över barken.

EK

Stjälkek – *Quercus robur*

Bergek – *Quercus petraea*

bandporig

Det fanns en tid då ek var mycket vanligare än i dag. Enligt folksäggen ska det på 1600-talet ha vuxit en så tät ekskog mellan Larv och Ljung i Västergötland att solljusset inte kunde tränga igenom det täta lövverket. Den skogen kallades *tre-milamörkret*.

Staten hade egna avsikter med eken och kunde belägga den med restriktioner och fridlysa den. Så var det mellan åren 1647 och 1785. Det var i synnerhet som virke till krigsskepp man ville ha eken. Det är lätt att förstå att ekbeståndet minskades kraftigt om man vet att det kunde gå åt 2000 träd till ett linjeskepp och 1200 till en fregatt, och att det i Karlskrona bara under åren 1783–1785 byggdes 20 skepp. Även krigens skövlingar och "brända mark"-strategier och svedjebrännandet hade säkert sin del i att markerna förändrades.

Ek växte också ofta på bra jord som bönderna ville odla på.

I Sverige har vi två vildväxande ekarter: *stjälkek* och *bergekek*. *Stjälkek*, som också kallas *sommar-* eller *skogsek*, är vanligast. Dess norra gräns går genom södra Värmland och följer sedan i stort sett Dalälven. Odlade träd kan man däremot finna längs med hela Norrlandskusten. *Bergeken* växer ofta på torra eller bergiga platser, och de flesta exemplaren hittar man främst i södra och västra Götalands kusttrakter, på Gotland och Öland och i södra Skåne. Den har ofta en slankare och rakare stam och brukar ha vissna blad kvar över vintern, därav namnet *vinterek*. Ett annat namn är *druvek*.

Arterna korsar sig ofta med varandra och det är därför svårt att skilja dem åt, även virkesmässigt, men eftersom *bergeken* oftast växer långsammare ger den ett svagare virke. En ek trivs bäst när den står ljusst på bördig mark med gott om rörligt vatten. Det är också då, när trädet växer fort, som virket blir starkast. Eken tillhör – tillsammans med med ask och alm – de bandporiga trädslagen. När årsringarna är breda består de till största delen av den mörka sommarveden, som är kompakt, stark och tung. *Vårveden* är tvärtom porös och ihålig och ungefär lika bred såväl under goda som dåliga förhållanden. Men vill man ha ett mer lättbearbetat virke eller att t.ex. möbeln ska vara lättare kan förstås ett tätvuxet virke vara bättre. Det rör sig också mindre än ett snabbvuxet.

Ekvirke är starkt och hårt men har sämre dragstyrka, är skörare och inte lika segt som björk. Eken är det av våra träslag som i väder och vind är motståndskraftigast mot röta, och under vatten är det nästan oförstörbart. Men det är bara kärnveden som har dessa egenskaper, den gulvita splinten är svag och angräps lätt av både insekter och röta. Så ska man klyva ut och t.ex. tälja stolsdelar måste man först hugga bort splinten. Det innebär mer arbete och det är inte heller lika lätt att bibehålla fiberriktningen som på de träslag där man kan använda ytveden. Eken spricker också lättare än ask, särskilt i början av torkningen, inte för att jag har provat men det sägs att spricktendenserna minskar om virket får ligga ett tag i vatten.

Något som gläder färskrä-slöjdaren är att eken tillhör de lättklivna trädslagen, vilket var en fördel för tunnbindare, som gjorde de hållbaraste laggekärlen och tunnorna av ek.

Som namnet antyder kunde hjulekrar och ekor vara av det en gång "heliga" trädet. Ekens motståndskraft mot röta, gör den inte bara är utmärkt till båtar, utan

även till stolpar som ska drivas ner i marken, källarfönster, dörrar, fiskeredskap m.m. Ek kan också användas till pluggar och kilar i trä sammansättningar och går bra att böja till svep i svepaskar. I dag går nog det mesta av vårt bästa ekvirke till parkettgolv.

Ekvirke torkar långsamt och har en hög halt av garvsyra, som också kan ha en frätande effekt på verktygen, så torka gärna av dem när du är klar för dagen. Barken är ett utmärkt garvningsmedel. Linné skriver att "garvarna anser barken vara den bästa..." Den ska även ha medicinska egenskaper som att påskynda läkningen om man lägger den på hugg- eller skjutsår.

Det finns fler huskurer med ek som ingrediens: malda löv sades ha god inverkan på gamla sår, och om blad kokades i vatten fick man en gurgelvätska som läkte hudlöst tandkött och fäste lösa tänder.

Till kaffesurrogat kunde skalade och rostade ekollon användas.

Svartek är ek som har blivit svart genom att länge ha legat i jord, mossar, sjöar eller hav med låg salthalt, som Östersjön.

EN

Juniperus communis

"Nordens cypress" finns i hela landet och kan bli ett 10 meter högt träd, ibland bara ett par decimeters låg buske. Virket är segt, lätt att böja, finfibrigt och lättäljt, bara det inte är kvistigt eller vresigt. Den vällyktade doften ansågs påverka kvaliteten positivt hos de livsmedel som förvarades i kannor, kaggar, byttor och stänkor av ene. Annat som kunde tillverkas av en var halsklovar till kor och getter, gårdsgårdsstörar, skedar, dosor, pipskaft, metkrokar, tunnband, promenadkäppar, mattpiskor, halsringar till boskapen och dymlingar till timmerhusen. Av utklivna enspånor flätas korgar eller mjårdar. Efter som enen är seg och motståndskraftig mot röta kan båtbyggaren spika spanten i skrovet med enepluggar.

Den största åtgången hade trädet eller busken kanske som gärdesstolpar. En kunde även användas i bindningen, då som klivna vidjor som värmdes upp över eld för att bli smidiga och böjbara.

Envirke i garderober och klädsåp lär hålla malen borta.

Medicinskt har enens bär använts på många olika sätt: utvärtes mot skabb och revorm, invärtes som urindrivande och desinficerande medel vid urinvägsinfek-

tion. Bären kunde också tuggas mot dålig andedräkt, och fortfarande används de som krydda i bröd, dricka, brännvin och såser och till kött.

Enris ska hålla råttor borta, och finhackat enris ströddes ibland över golven vid helger och högtider. Rykande enris gav inte bara rökt kött eller fisk god smak och hållbarhet, utan ansågs även ha en renande verkan på t.ex. spanska sjukan. Med enrislag tvättade man håret och rengjorde tråkar som använts till matvaror.

FRUKTTRÄDEN

Fågelbär – *Prunus avium* (bandporig)

Äpple – *Malus domestica* (bandporig)

Päron – *Pyrus communis* (ströporig)

Plommon – *Prunus domestica* (bandporig)

Eftersom fruktträden har en hård, tät och ofta vacker ved kan du givetvis ta tillvara virket om du lyckas komma över en någotsånär rak stam. Det kan bli fina svarvade grejer, och det färdiga föremålet blir hårt, starkt och vackert. Fruktträd är ofta beskurna, vilket gör att virket blir rejält kvistigt, dessutom har de ofta en vriden stam, vilket gör att det ofta är svårt att få ut raka och dugliga ämnen ur en fruktträdstam. De är hårda att tälja i men det blir i alla fall lättare om du gör så mycket som möjligt medan virket är färskt.

Fågelbär. Det fruktträd som kanske är både lättast att få tag på och arbeta med är nog fågelbär, som har ungefär samma virkesegenskaper som körsbär eller bigarrå. Fågelbärsträdet växer oftast vilt och kan bli ett högt träd med rak och ganska lättkliven stam. Det finns upp till Värmland och Uppland. Virket är finådrigt och ganska lättbearbetat när det är färskt, men det rör sig mycket, slår sig gärna och kan därför vara svårt att torka. Hårdheten och tyngden är ungefär som björk eller bok och det kan böjas ungefär som boken. Splinten är gulvit till ljus gulrosa, kärnan är gulröd till rödbrun. Kärnveden har ganska god röttbeständighet. Fågelbär kallas även *sötkörsbär*.

Precis som med de andra fruktträden har jag använt fågelbär till hårnålar, brevknivar, smycken och böjda hårspännen, men självfallet kan den användas till mycket mer. Virket går bra att svarva.

Äpple är ett fast, tungt, tätt och hårt träslag som förr användes till bl.a. maskindelar som t.ex. skruvar, och det ska näst

efter oxeln vara det lämpligaste virket till kvarnhjul. Förutom till slöjdade och svarvade alster kan du använda det till verktygsskaft och klubbhuvuden. Det planterade äppelträdet lär i virkeskvalitet stå betydligt efter *vildapeln*, eller *surapeln* som den också kallas. Det är den jag har använt till släggsallar. Då är det mest en fördel om virket är kvistigt eller vresigt.

Päron har liknande egenskaper som äppelvirke. Den släta, hårda och glatta veden var enligt Linné eftersökt av svarvare och användbar till snickeriarbeten. Virket är formstabil och har också använts till musikinstrument. Även päronträdet finns både odlat och förvildat, och det är som med de andra fruktträderna: håll utkik efter de vilda.

Plommon är också ett vackert, tätt och hårt träslag. Kärnan är brun till rödbrun, ett träd med gula plommon har ljusare virke än ett med röda plommon.

GRAN

Picea abies

Granen är vårt vanligaste träd. Den vill ha gott om vatten och bördig jord. På torra och magra marker trivs tallen bättre.

Veden är vit, mjuk, seg och lätt och går för det mesta bra att klyva. Virket ger inte ifrån sig någon smak och är därför bra till t.ex. smörkärnor, mjölkkeglor, tunnor, vattenämbar, slevar och skedar. I *Den praktiska snickeriboken* står att läsa att gran knappt "lider någon förändring genom värme och fuktighet, då dessa ej omväxla med varandra, varför instrumentmakare använda det uteslutande till resonansbottnar, fioler m.m. i synnerhet sådant trä, som vid tuggning icke efterlämnar någon hartsig smak." Till fioler var oftast locket av gran och resten av lönn.

Granens lättarbetade ved gjorde den också lämplig till urholkade tråg och öskar. Till räfskaft kan man ta en smal, nödväxt stam. En av granens fördelar är att den är rak, och en stam som vuxit sakta är stark och hård. Till lieorven kan man utnyttja redan befintliga grenar som handtag. Den enklaste bågsågen får man av en självböjd, undertryckt gran, där tjurveden ger extra styrka. Men granvirket har även använts till möbler, de billiga Ballbomöblerna är ett exempel.

Lätta äkkärror och medar till höslädar var också uppgifter för granvirket. Andra kan vara hässje- och gärdsgårdsstörar. Granbåtar var lättare men inte lika hållbara som de av tall. Snickaren använder

virket till bl.a. panel, dörrfoder, bjälkar och golv.

Av grenar gjorde man band till stora laggkärl: 2–3 meter långa grenar klövs varefter man använde den undre delen. Av slankare grenar gjordes hummertinor och skidbindningar. Hela stammar förvandlas till flaggstänger och master.

Från Gotland berättar P. A. Sæve, 1811–1877, i *Skogens sagor* att stora, ihåliga granstammar urholkades till mjölkunnor och andra kärl. Skivor av barken sveptes till skydd mot köld och hetta omkring bikupor och även kring ungrädstammar för att värja dessa mot getternas och fårens tänder. Han meddelar också att kådan skiras till harpojs och blandades i gamla tider i talgen till ljus.

Sæve berättar om två granarter "... som dock växa tillsammans och ofta nära varandra, raudgrän, som är hanträdet, bär grenarna riktade uppåt och har alltid flajn (tjur, hård ved) på ena sidan, blir sällan grov samt är röd och skör i veden, men rispret och lättkliven, varför hon helst brukas till troder (gårdslä); samt vejtgrän, vilken är hon-trädet, har grenarna mera hängande och kallas därför också slokgrän, är vresig och seg samt sågas, emedan hon ofta är tjockstammig, till bräder och plankor och lämnar ett gott virke, som för dess lätthet, styrka och vithet användes till skeppsmaster, spior, rår och allehanda fiskedon. Och de vita bräderna, helst om de äro fria från knaggar (kvist), brukas gärna till golv i fina rum, varutom trädets grenar, som stundom äro mycket långa, ej sällan brukas till staur (gårdsgårdsstör), vilka äro nästan lika varaktiga som de av ene."

Stora granrötter kunde man ha till spant i båtar eller till surringar, de mindre användes bl.a. till korgar eller sömmar i t.ex. svepaskar.

Liksom tallen blir granens ved starkare med täta årsringar. Leta därför på svaga marker för att hitta det starkaste virket.

Granen har inte alltid varit lika vanlig som den är nu. Uthuggningen av lövskogarna har gjort att den i dag växer där det för några hundra år sedan var stora bok- eller ekskogar. Trädet växer med toppskott hela livet igenom, vilket gör det till vårt högsta träd.

Av kådan tillverkas terpentin, harts och kimrök, men den har också haft betydelse inom folkmedicinen. Kåda och spåda skott är C-vitaminrika och har använts mot skjörbjugg. När kådan har stelnat och inte längre klibbar, är ogenomskinlig och gul till färgen men vit i brottytan kan den plockas och tuggas som tuggummi. Du får då inte bara i dig C-

vitamin, "tuggummit" innehåller även små mängder blekmedel. Ur Linnés *Dalaresa* kan man läsa: "I alla de nordsvenska landskapen har det, särskilt bland kvinnorna, varit omtyckt att tugga kåda. Grankåda som runnit och kondenserats till fast form samlades av vallhjonerna och männen när de vistades i skogen, så att ett förråd alltid fanns i husen. Omedelbart efter tillvaratagandet förarbetades kådan genom en första tuggning, som avsåg att borttaga den beska smaken. Den var därpå färdig att bortsänkaskas eller försäljas."

Av den blankaste och finaste kådan kan man koka plåster som suger ut värken. Det finns också recept på salvor, där även socker och grifsett ingår, som skulle vara särskilt bra mot skav- och frostsår. Barken användes mycket till lädergarvning och till barkning av fiskegarn. Granbarr gav man åtminstone i Norge till djuren.

Långa årskott varslar om mycket snö till vintern, och när granens grenar sänker sig förebådar det oväder med storm eller regn. Stormar gör granens liv osäkert eftersom rötterna är ytliga och barren är kvar då vinterstormarna sätter in.

HASSEL

Corylus avellana

ströporig

Hasseln är vanligast söder om Dalälven och har ganska höga krav – den vill ha frisk och mullrik mark och växer ofta som undervegetation i lundar, skogsbryn och ekhagar.

Linné uppger att: "Träet eller rättare sagt kvistarna används till metspön, ärtris, tunnband, större korgar och såll; sägs bevara spannmålen... Den knöliga masurliknande roten brukas till finare snickeriarbeten... Kolen används framför allt till ritkol av målare, skulptörer och guldsmeder... barn äter gärna nötterna, särskilt dem som insamlats av mössen."

Hassel ska också vara bra till kaminen eller pannan och vara den bästa gengasveden.

Hasselvirket är segt, elastiskt, lätt att böja, lagom mjukt och fint att tälja, svarva eller snida i. Till mindre saker som räfs-pinnar och verktygsskaft har hasseln varit ganska vanlig.

Hasselns unika växtsätt gör att skotten konkurrerar med varandra och ofta blir relativt raka, smidiga och gleskvistiga. De är lätta att klyva och böja.

En användbar egenskap är att det ur helst kvistfria och inte för grova grenar

går att klyva eller dra ur tunna spånor som man sedan kan fläta korgar och sikt- eller sållbottnar av. Jag har också sett stolsitsar flätade av utkluvna hassel-spån. Kvistarna är lätta att böja oklurna, och t.ex. de runda, gotländska ullkorgarna kunde ha en överdel av en hasselvidja.

Det som hasseln mest har använts till är nog band till laggkärl och tunnor. På Gotland gjordes i alla fall periodvis en kolossal mängd tunnband. Tjären krävde en hel del tunnor och därmed tunnband, kanske särskilt under den tid då man betalade skatt med tjära. Men kalkindustrin hade ännu större behov, framför allt från 1600-talets mitt och fram till 1900-talets början. Osläckt kalk, som gav ett högre pris än den släckta, måste fraktas i tunnor eftersom den utvidgar sig när den kommer i kontakt med vatten. Som exempel exporterades varje år mellan 1800 och 1849 ungefär 60 000 tunnor osläckt kalk från Gotland, de sista 50 åren på 1800-talet ca 90 000 per år.

I de gotländska kalkdistrikten var det många bönder som vintertid hade tunnbinderi som extraknäck, eller också sålde de bara hasselkäggar till särskilda tunnbindarverkstäder som fanns i bl.a. Bläse och Slite.

Hasselkäggar tog man strax innan de skulle användas. Det var inte alla käppar som dög, ca 180 cm långa skulle de vara. Ett sätt att avverka dem var med brett stämjärn och klubba. De klövs och skars sedan till med bandkniven i täljbänken eller "bändkränkun".

Efter tunnbinderi-periodens slut i början av 1900-talet har inte hasselkäggar använts i någon större utsträckning. Men det fanns gotlänningar som under första halvan av 1900-talet gjorde stolar av böjda hasselslanor. Jag har sett exemplar av dem även på andra platser i de södra landskapen. De var sinnrikt ihopspikade hasselslanor som tillsammans utgjorde en gungstol eller fåtölj.

Hasselns nötter, som var ett viktigt näringsämne, tog man förstas hand om. De innehåller 80–90 procent fett och kan också pressas och användas till oljefärger. På Gotland finns hasseln och ängarna kvar i stort sett bara på den torra eller magra mark som inte var värd att plöja upp – och nötterna blir därefter. Annat var det förr då hasseln ofta växte på bra mark och så gott som varje år gav präktiga nötter. Nötterna är bäst som färska men kan torkas för att hålla över vintern. Under ett riktigt bra nöttår, som inträffar ungefär var 30:e år, fick man stora mängder nötter. Skörden sker någon gång i september.

Theodor Erlandsson tror i *I en döende kultur* (1923) att nötskörden i äldre tider togs mer på allvar, medan man i hans barndom bara gick i "nötskogen" efter kyrkobesöket på söndagarna. Ofta drog hela hushållet ut på ängarna utrustade med korg och nötkrok. Krokarna var till för att dra ner de högsta grenarna och kunde vara ordentligt slöjdade, men oftast skar man sig en av första bästa buske. Ibland averkade och föryngrade man hela bestånd vid roten vart fjärde eller femte år.

Hasseln är det mest dominerande träslaget på de gotländska lövängarna. Det finns en hel del ängar kvar, men förr var de fler. Hasseln tjänade bl.a. som beskuggare av undervegetationen. Trots sin ganska anspråklösa storlek kan den vara ängens äldsta träd. På Gotland har man hittat träd med en ålder på ca 2 000 år. Rent botaniskt är det grenar som syns ovan jord, stammen är under jord.

I Storbritannien har hasseln spelat en stor roll, och det är fortfarande en hel del som får sin försörjning av hasselskogen. Man flätar de böjbara hasselvidjorna till spaljeer, portaler eller koniska blom- eller grönsaksställningar. Förr var *hurdles*, flyttbara fårstängsel, en produkt som tillverkades i mängder, och stickorna som håller de brittiska halmtaken på plats görs fortfarande av hassel. Engelsmännen är rationella och avverkar delar av hasselbestånd i intervaller på 6–10 år, och en välskött hasselskog är ganska värdefull.

För den som har en hasselskog kan det vara bra att känna till att det är bra för bl.a. djurlivet om en hasselskog skördas i 6–8 skiften så att det hela tiden finns hassel av olika åldrar. Fåglar och fjärilar ökar i antal i en bra skött hasselskog, och den övriga vegetationen föryngras också. Efter avverkning ska det vara rent på marken och skotten ska på något sätt skyddas mot får, rådjur, hjort och andra betande djur i två, tre år.

Ska man föryngra en hasselskog bör man kanske även fälla en del större träd i skogen. Finns det för många stora träd kan den uppväxande hasseln bli solsökande och vråda sig. Något som inte är bra om man vill klyva hasseln i mitten.

HÄGG

Prunus padus

bandporig

Trädet växer i stort sett hela landet och ses oftast vid dikesrenar, sjöstränder och vattendrag, i skogsbryn och hagmarker och utmed gärdsgårdar. I forn-

svenskan kallades den *Hägger*, som betyder träd i hage eller träd i hägnad.

Häggens ved rör sig en hel del när den torkar men är annars ganska lättarbetad och elastisk. Den användes förr till bl.a. pistolstockar, räfspinnar, tunnband, pipskaft, spatserkäggar och mindre husgeråd. Band till kaggar och tunnor gjordes av unga stammar, medan promenadkäggar och pipskaft tillverkades av unga skott. Virket ska också lämpa sig för svarvning. Häggved är även ett bra bränsle till kaminen eller spisen. Barken ger rödbruna färger och lär vara den bästa färgen till nät och not.

Det sägs att gnagarna avskyr lukten av hägg. Den doftar nämligen starkt av bittermandelolja och barken har en bitter blåsyresmak. Så vill man bli av med råttor och möss kan man prova att lägga några häggkvistar i den bärgade skörden. Ett annat sätt är att sticka ner en kvist i marken. Dessutom sades en kvist nedstucken i marken gynna fruktbarheten, särskilt om den stacks ner i samband med sådden.

När bladen är "som musöron" vet man att fåren och getterna kan klara sig ute. När blommorna slår ut är det dags att så, att lägga linet på blekning och att börja fiska harr och löja.

Ett avkok på blad uttrört i socker påstås kunna avhjälpa vid besvärlig feber. Bären kan ätas färska eller användas till saft, kräm, soppa, vin, likör och brännvin eller som dysenterimedicin.

LIND

Skogslind – *Tilia cordata*

ströporig

Linden var förr ett heligt träd, helgat åt Frigg, kärleksgudinnan. Den är ganska vanlig i Svealand och Götaland, och man kan stöta på trädet ända upp i Ångermanland. Arten är inte så kräsen, är skuggtålig och växer gärna under andra träd.

Lindvirke är mycket mjukt, lätt, rakfibrigt, stabilt och lätt att klyva och blir sällan insektsangripet. Framför allt är det bildhuggaren som väljer lind. Många medeltida helgon och andra kyrkoskulpturer är av lind. Wasaskeppets bildhuggarverk är ett annat exempel där lind använts.

Virket är för svagt till mycket, men vikingarnas sköldar kunde vara tillverkade av lind. Den lätta och formstabila veden passade även bra till proteser. Skärbrädor av lind skadar inte kniveggen. Annat som kan göras av lind är t.ex. persienner och borstar. Trots att veden är mjuk är lind inte det bästa virkesvalet till kärl och träg. De av al, asp och björk lär hålla bättre.

Linné berättar: "Veden är lösare än aspens, lätt, slät, angrips ej av trämask, porös, användbar till bildhuggararbeten, klackar, skomakarebord men ej till vattentäta kärl. Kolen brukas till kruttillverkning samt till ritkol. Löven torkas för får och getter."

Sitt kanske viktigaste användningsområde har den nog haft som råvara till rep. Det som då används är basten, de tunna fibrerna mellan barken och veden på yngre grenar eller stammar med ca 10 cm diameter. På våren, när saven rinner till, skalar man av barken i flak. Saven är som klister och gör basten hård och styv efter en tid. För att få bort saven och mjuka upp basten läggs de obearbetade flaken ner i en mosse eller ett vattendrag, där de får ligga i några veckor eller ända till hösten. Man skiljer sedan bastfibrerna från barken, varefter basten eventuellt kan hängas på tork. Får man förhinder och inte har tid att slå repet inom de närmaste åren är det ingen fara, basten kan hänga i över hundra år i väntan på att användas.

Pressade frön ger en olja som påminner om mandelolja. Av blommorna får man ett svett- och urindrivande te som är slemlösande och krampstillande. Blommorna ger också en riklig och god honung, och tvättar man sig i ett avkok av dem får man en skön och mjuk hy. Men som bränsle i kaminen är linden inte mycket att ha.

LÄRK

Europeisk lärk – *Larix decidua*

Sibirisk lärk – *Larix sibirica*

Lärk är det enda barrträdet som varje år faller sina barr. Trädet fördes hit på 1700-talet, bl.a. till bruken i Mellansverige, och växer nu lite varstans. Det är den europeiska arten som vi har mest av, och dess nordgräns går ungefär vid Dalälven. Längre norrut finns mer sällsynt den sibiriska lärken. Det finns även en hybridlärk (en hybrid mellan europeisk och japansk lärk), som på senare tid odlas på åkrar i södra Sverige.

Virket liknar furans men årsringarna är lite tydligare. Trädet är rätfibrigt, lätt att klyva och bearbeta, men lär lättare få ändsprickor än furan. Lärken är känd för att ha en kärnved som är mycket motståndskraftig mot röta, och trädet har därför använts t.ex. till pålverk, kölsvin, broar, slussportar, fönster, gruvstötter, master och ledningsstolpar. Vissa forskare menar dock att lärkvirket inte är hållbarare än furu.

LÖNN

Skogslönn – *Acer platanoides*

Sykomorlönn – *Acer pseudoplatanus*

Naverlönn – *Acer campestre*

ströporig

Skogslönn hittar man ensam eller i mindre grupper längs diken, på ängar, i lundar eller spridda i skogen. Den vill helst ha fuktig mulljord men klarar sig även ganska torrt. Lönnen har också planterats som vårdträd. Arten är vanligast i södra Sverige, ungefär upp till Dalarna, men finns sällsynt ännu en bit norrut.

Den gulvita lönnveden kan ibland mörkna in mot mitten men saknar en tydlig kärna. Lönnen är hård, tät och elastisk, formstabil och bra till mycket. Nyman skriver i *Svenska växternas naturhistoria* (1867–1868) att den är "...användbar till åtskillig slöjd samt finare snickar- och svarvararbeten, bl.a. till musikaliska instrument, till dosor och skedar är masurlönn ganska vacker, den låter utmärkt bra polera sig." Linné fyller i och förklarar: "Veden är vit, slät, användbar till gevärsstockar, bord, skrin och diskar, den är även omtyckt av svarvare. Knölar på trädet och roten med sitt flammiga virke tjänar till inläggningar och skedar med glänsande ytor."

Lönnvirket är bra till lådor i möbler eftersom det hårda och täta virket ger en lättglidande yta som inte rör sig så mycket. I vissa trakter menade man att räfskraft borde vara av lönn, eftersom det lär vara det enda träslag som inte gav handblåsor vid hårt arbete. Du kan också använda lönnvirket till räfsnappar, yxskaft, harvkammar, parkett, kuggar och trissor till hissordningar. Jag har gjort stolar av lönn. Den är inte lika lätt att klyva som t.ex. ek eller ask, men det går relativt bra. Virket är inte beständigt mot röta, men som värmekälla är veden t.o.m. överlägsen bok och björk.

Av den sockerhaltiga saven, som tapas på våren, kan man koka sirap. Rosentam berättar hur man gör: "Den insamlade sockerlagen kokas till slevan icke mer vill låta föra sig väl omkring. Då lyftes grytan av elden och lagen röres trots motståndet till den stelnar och blir till ett brunt, mjölkigt socker, ett nog så drygt och mödosamt arbete kan man tänka."

Löven kan insamlas och ges som vinterfoder åt boskapen, och de späda bladen påstås man kunna äta som spenat.

Förutom skogslönn finns i Skåne även den ovanliga *naverlönnen* samt *sykomorlönnen*, också kallad *tysklönn*. Denna är införd som prydnadsträd men finns nu förvildad.

OXEL

Sorbus intermedia

ströporig

Oxelns är inte det mest lättarbetade träslaget. Det är vresigt, svårklivet och krymper och slår sig mycket vid torkningen. Men det är starkt, tungt, hårt och segt och har därför använts där extremt slitstarkt material behövs, som t.ex. till hjul och hjulaxlar, maskindelar som kuggar, valsar och pressar, hyvelsulor, verktygsskaft, huggkubbar, kilar och svarvade skruvar i trä till bl.a. tvingar och hyvelbänkar. Tumstockar, linjaler, bowlingklot och käglor är annat som förr kunde tillverkas av oxel. Det sägs att tumstocksfabrikörerna köpte upp så mycket oxel att det är en orsak till att trädet inte är lika vanligt i dag som förr.

Trädet är trots allt ganska vanligt i södra Sverige, men norr om Värmland och Västmanland ser man det sällan. Det trivs på ljusa, karga, kalkhaltiga platser, har djupgående rötter och är mycket vindhärdigt.

Oxelns ved liknar rönnens, den är gulvit och kan in mot mitten bli ljus till rödbrun. Virket är vackert, och ju äldre trädet är, desto rödare och hårdare är veden. Bären kan hela eller malda blandas i gröt och bröd eller som fyllning i oxelbärspannkaka. De kan även kokas till sirap, mos och gelé. Brännvin kan brännas och dricka bryggas. Glödstekta bär lär ha varit snacks för dåtidens barn. Man ska kunna poppa dem som popcorn.

RÖNN

Sorbus aucuparia

ströporig

"Oxel och Rönn äro bror och syster, samma andas barn och äkta nordbor.

Den ena är senig, knotig, stormtrotsande, stundom yverboret bred,

den andre vek, spädlemmad och graciös."

Erik Axel Karlfeldt

Det latinska artepitetet *aucuparia* lär kunna översättas med "användbar vid fågelfångst", vilket syftar på att bären tjänade som lockbete i snaror. Bären kan man också ha till annat, som att laga gelé, marmelad och sylt eller låta dem ingå som ingrediens i brännvin och likörer eller i höns- och grisfoder. De är C-vitaminrika och urindrivande och ska kunna ätas mot skörbjugg eller njursten.

Rönnen är ett anspråkslöst träd som vill ha ljus men växer annars där många

andra träd inte klarar sig. Den är vanligast som ett litet träd eller buske med flera stammar och växer i hela landet ända upp till fjällens trädgräns.

Veden har vitaktig splint och brun kärna. Den är finfibrig, relativt hård, seg och stark. Rönn är svårkliven men är annars ganska lättarbetad. Den rutttnar lätt i fuktig miljö. Om dess användningsområde skriver Linné: "Den ganska hårda och sega veden används till bord, hjulaxlar, tistelstänger och knölpåkar. Rotens kamlikt delade ved nyttjas till knivskaft och skedar." Annat som gjorts av rönnvirke är orv, mindre hyvlar, pip- och verktygsskaft, skidor, tunnband, hjulekrar och kilar till stockklyvning. Yxskaft av rönn sägs bli starka men hala vid nötning. Räfspinnar av barkade unga kvistar är sega när de är nya men kan lätt ta röta och då bli sköra. Skidor av rönn ansågs glida bra, men hade lätt för att vrida sig. På våren gör man visselpipor av kvistfria grenar eller skott.

Bark, kvistar och löv kan användas som kofoder, och barken kan ge garnet en gulbrun färg. Av bladen kan man göra sig ett smakstarkt och doftrikt te. De unga årsskotten kan ätas som de är.

Mycket rönnbär varslar om en snörik vinter, men vad du än gör: elda inte med rönnved, då blir tomten arg och lämnar huset. Det är synd eftersom veden har mycket högt bränslevärde.

SYREN

Syringa vulgaris

ströporig

Syren är inte så angenämt att tälja i. Virket är ofta vridet, är svårt att torka och krymper ganska mycket från rätt till absolut torrt, men detta det hårdaste svenska träslaget har använts till bl.a. räfspinnar. Splintveden är gul och rödvit, kärnveden ljusbrun till violettbrun.

SÄLG, PIL OCH ANDRA SALIX-ARTER

ströporiga

I Sverige finns det minst 22 vildväxande salixarter. Den vanligaste gruppen, *sälg* eller *vide*, har sin blomning före lövsprickningen. Den andra gruppen, *pilar*, blommar senare, under eller efter själva lövsprickningen. Hit räknas också *jolster*.

Gråvide är vanlig på fuktiga platser, och enligt Linné användes den av smålänningarna till band på liar och skärar och till mjårdar och korgar. Det var då grenar eller vidjor som nyttjades.

Som namnet avslöjar är *korgvide* ett bra material till flätning av korgar, men den kan också användas till t.ex. tunnband. Den finns både vildväxande och odlad. Till flättningsarbeten användes även många andra salixarter, där bl.a. korsningar med *korgvide* ingick. Utöver *korgvide* ska *vitpil*, *knäckepil*, *mandelpil*, *rödvide* eller *daggpil* vara de bästa arterna till korgflätning.

Sälg finns i hela landet utom i fjälltrakterna. Den växer i de flesta marktperter men man hittar trädet på mindre fuktiga platser än de andra salixarterna. Virket har låg vikt, är segt och går bra att klyva, ångbasa och böja. Det slår sig inte heller så lätt när det torkar. Virket är finporigt och har en speciell, lite sötaktig doft. Liksom aspen kräver sälgens mjuka ved riktigt vassa eggär för att ytan ska bli fin.

Splinten är vitgul. Den orange kärnan blir mer rödbrun när den torkar, men kärnans färg kan variera mycket mellan olika träd.

Eftersom veden är lätt, seg och glatt ska man ha gjort räfskraft och lieorv av sälg. Till samma ändamål passar även jolster. Att sälg inte slår sig så lätt är en anledning till att virket kunde användas till laggade kärl. En annan anledning kan vara att mjölkkeärl av sälg ansågs ge mer grädde på mjölken än andra träslag. Den är också utmärkt till svep i svepaskar och till strykspån till liar och knivar. För att slipa och polera bordsskivor ska man också ha använt sig av strykspån av sälg. Veden ruttar inte så lätt och kan därför användas till stolpar utomhus. Av sälgens rotmasur kan man tillverka t.ex. vackra knivskaft. Av sälgvidjor kan man tillverka korgar och mjärdar, och förstas sälgpipor på våren när trädet savar.

Enligt Linné använde lapparna barken som garvningsmedel. Och de skånska Klippningskinnen till handskar bereddes av salixbark.

TALL

Pinus silvestris

Näst efter granen är tallen eller furan vårt vanligaste träd. Den är inte så nogräknad med var den växer, utan klarar sig både på torrare och fuktigare platser än granen. Beroende på var den har sin hemvist kan dess utseende och virkesegenskaper skifta väsentligt. På extremt torra, blöta platser och andra utsatta platser kan tallen bli dvärglik, krokig och knotig, en s.k. *martall*.

Den karaktäristiska kronformen bildas hos äldre träd. Så länge furan är ung

växer den med toppskott, när den blir äldre slutar den att växa i toppen. I stället breder kronan ut sig, man säger att tallen är mogen. Hos den nordsvenska typen består däremot den långsträckt kronan.

Kärnveden blir störst i äldre, mogna träd med avslutad topptillväxt. En snabbväxt tall har ett lösare virke och angrips lättare av blånad och röta än en tall som har täta årsringar. Men det lär finnas en gräns. Det påstås att styrkan minskar radikalt om trädet inte har kraft att åstadkomma en årsring som är bredare än ungefär en halv millimeter.

Trädets kanske största favorit är den hartsrika kärnveden, som till skillnad mot splinten har stor motståndskraft mot röta. Det är det virket man vill ha till t.ex. fönsterposter och karmar, taksån, stickljus, facklor och laggkärl. Tallen impregnerar och skyddar sig själv genom att utsöndra kåda om den blir skadad, t.ex. efter en skogsbrand. Men man kan själv hjälpa till. Ett sätt är att hugga av toppen eller göra några barkränder på trädet. Några grenar ska lämnas kvar för att saven ska stiga i tallen. Efter ungefär två år är trädet genomkådat och man har en fet och hållbar tjärvedstam.

Det kan gå bra att klyva en tallstam, men långt ifrån alltid. Stammen är ofta vriden, och fibrerna har också ofta svårt att släppa taget om varandra. Är tallen rätfibrig kan man klyva ut taksån av tallveden. Ur ytveden av en kvistfri, tät- och rakvuxen stam klövs förr även spån till korgar och bärkontar.

Furans virke är lättarbetat, mjukt och varaktigt och har förutom till snickerier i hus använts till otaliga slöjdföremål, möbler, räfskraft, båtbygge och mycket mer. Av den hartsrika veden framställdes också tjära, en av Sveriges viktigaste exportvaror på 1700-talet. Kol var en annan stor produkt.

Linné skriver om furan: "Veden är varaktig, tät, lättkliven och användbar till hus, sparrar, sängar, bord, kistor, skeppsmaster, humlestänger och sticketapeter, ger lysstickor åt bönderna, den feta roten brukas i eldstäder nattetid. Kolen används av bergsmännen, och veden är ett utmärkt bränsle i spisar. Saven äts begärligt av barn. Den mjukare barken till bröd åt de fattiga, den äts även av svinen. Den grövre barken brukas som ersättning för kork".

Terpentinlukten gör att hartsrik furan inte lämpar sig så bra till olika förvaringskärl för mat.

Vårskotten eller tallstrunten innehåller bl.a. C-vitamin och kan användas i sallad, i såser och som smörgåspålägg, brännvinskrydda och te.

